

Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East

Göbekli Tepe ve Ön Asya Kaya Resim Sanatı

Klaus SCHMIDT*

Keywords: Prehistoric rock art, Har Karkom, Jawa, Jubba, Kilwa, Tirişin, Latmos, Shamanism, "Ziegenderdämon"
Anahtar sözcükler: Tarihöncesi kaya sanatı, Har Karkom, Jawa, Jubba, Kilwa, Tirişin, Latmos, şamanizm, "keçi demonu"

*İlk Neolitik evreye ait Göbekli Tepe'nin yontuları ve kabartmalarının ikonografileri Ya-
kın Doğu kaya resim sanatı ile karşılaştırma olasılığını vermektedir. Bugüne kadar sade-
ce birkaç kaya resim sanatı bulunduran yerleşme ciddi olarak tarihlenebilmiş, ya da ar-
keolojik kültürlerle bağlantıları kurulabilmiştir. Bu yazıda, Çanak Çömleksiz Neolitik
B'ye ait Dhuweila yontularına dayanılarak, olasılıkla Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye ait
Kilwa-Negev-I tarzı ve Akeramik Neolitik evresi gösteren Göbekli Tepe ile başka bölge-
lerdeki, Jawa ve Jubba gibi, kaya resim sanatı kısaca incelenmiştir. Çanak Çömleksiz
Neolitik B'ye ait ikonografi birçok nedenlerle ispatlanmıştır. Bu sanatın en olası açıkla-
ması, gerisinde bir şaman stiline bulunmasıdır. Latmos bölgesinde yenilerde bulunan
resimler, İran ve Mezopotamya'daki Obeyd mühür sanatından bilinen "keçi-demon'unu
da" kapsamaktadır. Bu varlık gene şaman tarzı bir davranış göstergesidir ve 'dağ keçisi
tanrısı' olarak değil ama Franko-Kantabrik bölgedeki Paleolitik Devir kaya resim
sanatına kadar izleri geriye gitmektedir. Yüksek kaliteli bu kaya resim sanatının ortadan
kalkması şamanların ilk şehir devletlerindeki tapınaklarda iş gören rahiplerle yer deği-
ştirdikleri şeklinde açıklanabilir.*

The rock art of **Northern Africa** is famo-
us since the 19th century. After the pione-
ering works of e.g. Gerhard Rholf's or Hein-
rich Barth¹ in the first half of the 20th cen-
tury e.g. Leo Frobenius, Abbe Breuil and
Henri Lhote developed a chronological se-
quence of several styles, starting with the

Bubaline and round head period, the bovi-
dian, the horse and the camel periods. The
total number of known examples of Saha-
ran rock art has increased drastically in re-
cent decades. Recent studies, done e.g. by
Alfred Muzzolini, caused some important
change in the sequence. According to Muz-

*Institut für Ur- und Frühgeschichte, Kochstr. 4, D-91054 Erlangen/ Almany

zolini, the Bubalus style is contemporary with the bovine phase². He also rejected the early datings e.g. of Fabrizio Mori, who placed the earliest paintings before the end of the pleistocene³. Today a wide number of scholars is involved in the exploration of North African rock art and the colourful szenario of saharanien rock pictures is divided into a number of different styles or schools, but should not be dated before the early holocene.

In the **Middle East** amongst several early travellers Sir Aurel Stein drew attention to the significance of the rock art of the Upper Indus valley. It includes more than 30000 prehistoric and historic engravings. Recent research is done by the Joint Pakistan-German Rock Art Project⁴.

Near Eastern Rock art never found such an interest in the archaeological science. It was always in the shadow of the "*arte mobiliar*" of Mesopotamian cultures. Research rarely was concentrated on rock art sites itself, and the site of Kilwa e.g. was explored by the German African Rock Art Expedition by the way.

Anati's chronological system of the rock art of **Sinai** and the **Negev** is still the base of any reseach in Near Eastern rock art⁵. With **Har Karkom** an important site was found at the border between Negev and Sinai⁶, which seems to be in the centre of the rock art distribution of this area.

From **Syria** and **Iran** there is no published evidence of rock art until now. From **Iraq** again very few is known, but some engravings are published from **Qasr Muheiwir** near Rutba near the Jordanian border⁷.

Arabia, especially **Saudi Arabia**, is rich in rock art sites. After the pioneer work of H.Rhotert⁸ in Kilwa (a site first noticed by G.Horsfield⁹) and E.Anati in central Arabia¹⁰, a number of new provinces had been located and published by the Survey of Saudi Arabia. But Kilwa remained the main site for Anatis Negev-I-Style, which is poorly

represented in the Negev itself. As the "*Rückenindustrie*" of Kilwa today can be understood as an PPNB flint mining area, and as the site Kilwa 19, which is close to the engravings, can be understood as an PPNB-settlement mound, the dating of Kilwa and the Negev-I-style most probably falls into the PPNB-period. The engravings depict mainly caprovines, but also an erotic scene and an tapered bovide with humans.

The engravings from **Dhuweila** and other sites in vicinity are recently published monographically by A.Betts¹¹. The engravings, mainly gazelle like animals, include also a scene of several persons, probably dancing hunters. Highly important is the stratification of some of the engravings, giving an archaeological connection of the Dhuweila art with the PPNB. As the Dhuweila carvings are closely comparable with Kilwa and the Negev-I-style, the question of dating Anati's Early Hunters style again is focused into the PPNB period.

In contrast to the southern Levant our knowledge about rock art sites in the **Aegean** even is completely lacking. D. Theocharis published some engravings on stone slabs from **Sarakinos-cave** near Makrinitza in Pelion in Thessaly, which had been found 1964 during enlarging the entrance of the cave¹². The engravings included a hunter with bow and an ibex and dancing scenes. In front of the cave of **Palaiokastro** between Hagios Vlachos and Ano Tsechania a stone artefact with an engraved horse was found. But G.Freund was able to proof, that the engravings had been of modern date and not pleistocene or early holocene, as Theocharis supposed¹³. Prehistoric rock art was not found in Thessaly or any other region of Greece.

Some fresh evidence is reported from the republic of Macedonia. D.Aleksovski of the Rock Art Association of **Macedonia** was able to find engraved rocks in 1992¹⁴. He attributed these figures to four different phases. The first three are ascribed to pre- and protohistoric ages, the last has been

attributed to the historic and Christian Periods. These engravings would be the first ones of the complete Balkan region, but it seems evident, that this area needs much more research.

In **Turkey** Rock art is an important part of the cultural heritage of the Hittite, Urartian, Assyrian and other historical periods, but these monuments, mainly imperial reliefs, are not included in this survey¹⁵. Prehistoric rock art also was known from Turkey for a long time¹⁶, but after the summary of E.Anati, including the engravings of **Palanlı** and **Beldibi**¹⁷ and the work of M.Uyanık in **Hakkari** and **Tirişin**¹⁸ Turkish rock art research nearly stopped¹⁹. For a long time a few new sites could be added, and Uyanık's important publication about "The Petroglyphs of South Eastern Anatolia" remained unknown even to most rock art researchers (fig. 1).

Some new evidence only came from the eastern part of Turkey. O.Belli reported painted rock art from **Put köyü** and the **Baset dağ** near Van²⁰. Alok added some further sites, including examples of Medieval Age or later graffiti on buildings, but also some examples of doubtful value (e.g. Cudi dağı) 21. In the NEWS 95 World Rock Art Congress in Turin and Pinerolo Anatolian Rock Art was included in the chapter "Arabian Peninsula, Levant and Anatolia"²². The short, half page news regarding Anatolia had been restricted to Çatal Höyük, where there is no true Rock Art, but wall paintings, the Van caves and, as the only real news, to the recently discovered Latmos paintings.

Anneliese Peschlow-Bindokat's research in the region of ancient Herakleia brought knowledge of an unexpected and spectacular province of rock art in Western Turkey²³. All the pictures in abris found around **Tekerlek Dağ**, the ancient Latmos mountain, are painted and not engraved. They depict humans, some animals as snakes or other reptils, and geometric signs, but no hunting scenes. Many of the anthropomorphic figures have T-shaped or M-shaped heads. Up to

now there is no archaeological culture in the region of Tekerlek Dağ, which could be connected with the paintings, but Peschlow-Bindokat - based on the representations of female persons - is inclined to see iconographical and chronological links with the Hacilar culture of the Lake District in Anatolia. Such a dating could be in fact a serious base, but further analysis is needed.

The situation of Rock Art research in Anatolia is far away from being satisfying. So the excavations at **Göbekli Tepe** in Southeastern Turkey (fig. 1, 7) - which encove- red not rock art, but large scale sculptures and reliefs - offer, like Çatal Höyük, the possibility of a new approach in the study of Near Eastern Rock Art.

The site of Göbekli Tepe is known since 1963, but its monumental neolithic architecture was not understood by the early surveyers. Time was not ready to connect a scatter of flint tools with large worked limestone slabs, which can be seen all over the site. With the fresh knowledge of the Çayönü and Nevalı Çori excavation results the real importance of this site was understood easily during a short visit in 1994.

In 1995, directed by the Museum of Şanlıurfa and the German Archaeological Institute excavations could be started at Göbekli Tepe²⁴. After five seasons of work (1995-99) we know still few about the layout of the monumental architecture (fig. 2), but we can understand, that Göbekli Tepe is a site mainly of megalithic ritual buildings of unexpected dimensions.

Today from Göbekli Tepe we have a large serie of monumental reliefs on pillars or on different groups of artifacts, which are dated to the PPN-Period. Partially they can be linked with Near Eastern rock art. On the other hand there are also a few examples of true rock art at Göbekli Tepe. On bedrock of the southeastern plateau there are three more than life-size phalloi in relief (C15)²⁵. From a little cave at the western slope of the natural ridge of Göbekli Tepe there is the re-

usually are of less quality. Simple stick-figures without specific stylistic dominate. Isn't it, that the trained artists had been disappeared? This lack of good quality rock art in later periods seems to be connected with the disappearance of the shaman, who was transformed in Bronze Age societies to the "priest", now acting in the temples and not in the canyons or abris of the mountains. Some rock engravings had still been made at the old holy places, but made by the untrained visitors. This model also explains, why "good" rock art is existing in some regions in quite late periods. Here the Shamans had been survived, in some regions, like Sibiria or Southern Afrika, nearly till today.

Göbekli Tepe clearly is not the key site to understand Near Eastern Rock art. But it can help to push forward a branch of archaeological research, which is - in contrary to Northern Africa - not very popular between Near Eastern Archaeologists. In the next future, the main focus of interest of Near Eastern

Rock art will be the Latmos area. There we have to proof, if the shamanistic Model is sufficient to explain the paintings within a landscape, which later became the place of a god like "Zeus Akraios".

But how Göbekli Tepe fits in this model? It seems very probable, that the shamans of Göbekli Tepe had been "at the edge". The edge to cross the border from the animistic shaman to the established priest. Some motives of the reliefs and of the sculptures are still the old ones, but they seem to be mixed with the dawn of representations of a new world, a world of temples with powerful rulers, a world of a classified society. Following this way, the end of Göbekli Tepe within the PPNB could be understood as some defense reaction of the society to newly established classes - as "Neolithic Revolution", a revolution not fully in the sense of Gordon Childe's ones. With the newly developed equipment of agriculture people had not to follow the rules of the old shamans of the age of the hunters.

NOTES

1. Comp. Rhotert 1978
2. Muzzolini 1996
3. Mori 1978
4. Bandini-König, et.al. 1997
5. Anati 1955; 1981
6. Anati 1986; 1996; Anati, Cottinelli, Mailland 1996
7. Tyráček, Amin 1981
8. Rhotert 1938
9. Horsfield 1933; Horsfield, Glueck 1933
10. Anati 1968b-c; 1972b; see also Howe 1950
11. Betts 1998
12. Theodoridis 1966, 76; 1967
13. Freund 1968, 418; Freund 1971 doesn't mention the „art mobilière“ of Thessaly any more
14. Aleksovski 1993
15. Comp. Bittel 1953
16. E.g. Pittard 1939
17. Anati 1968a; 1972a
18. Uyanık 1968 a-b; 1970; 1974; Freh, Uyanık 1954-59; 1957; Haas, Grüniger 1972
19. Comp. Özdoğan 1999, 234
20. Belli 1975; 1978; 1979
21. Alok 1988
22. Khan 1996
23. Peschlow- Bindokat 1995; 1996a; 1996b; 1998; 1999a; 1999b; Otto 1999

BIBLIOGRAPHY

- ALOK, E., 1988
Anadolu'da Kaya Üstü Resimleri. İstanbul, Akbank.
- ALEKSOVSKI, D., 1993
 „Recherches de l'Art Rupestre de la République Macédoine“, *Survey V-VI*, 7-8, (1991-92), 21-30.
- ANATI, E.,
 1955 "Ancient Rock Drawings in the Central Negev", *Palestine Exploration Quarterly*, 49-57.
 1968a "Anatolia's Earliest Art", *Archeology*, 21, 22-35.
 1968b *Rock-Art in Central Arabia*. 1. The "Oval-Headed" People of Arabia. Leuven, Institut Orientaliste.
 1968c *Rock-Art in Central Arabia*. 2.1. Fat-Tailed Sheep in Arabia. 2.2. The Realistic-Dynamic Style of Rock-Art in the Jebel Qara. Leuven, Institut Orientaliste
 1972a "Arte preistorica in Anatolia", *Studi Camuni* 4.
- 1972b *Rock-Art in Central Arabia*. 3. Corpus of the Rock Engravings. Leuven, Institut Orientaliste
- 1981 *Felskunst im Negev und auf Sinai*. Frühe Spuren des Menschen.
- 1986 *Har Karkom. The Mountain of God*.
- 1996 "Har Karkom, Survey - 1993/1994", *Excavations and Surveys in Israel* 15, 116-119.
- ANATI, E. - L. COTTINELLI - F. MAILLAND, 1996
 "Il santuario più antico del Mondo", *Archeologia Viva* 56, 26-39.
- BANDINI-KÖNIG, D., M. BEMMANN, H. HAUPTMANN, 1997
 "Rock Art in the Upper Indus Valley", *The Indus. Cradle and Crossroads of Civilisations*. H. HAUPTMANN (Ed.), Islamabad, Pakistan German Archaeological Research Institut, 29-70
- BEILE-BOHN, M. - CH.GERBER - M.MORSCH - K.SCHMIDT,
 1998 "Neolithische Forschungen in Obermesopotamien", *Istanbul Mitteilungen* 5-78.

- BELLİ, O., 1975 "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler, Van Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", *Tarih Dergisi* 28-29, 1-40.
- 1978 *New Light on the Earliest Art of Anatolia: Kızların Mağarası* (The Cave of the Maidens), *Turkish Treasures* 2, 28-31.
- 1979 "Kızların Mağarası, Van Bölgesinde Boyalı Mağara Resimleri", *Arkeoloji ve Sanat* 1-2, 19-27.
- BETTS, A., 1998 *The Harra and the Hamad. Excavations and Surveys in Eastern Jordan* 1, Sheffield Archaeological Monographs 9.
- BITTEL, K., 1953 "Bemerkungen zu einigen Felsbildern in Mesopotamien und Anatolien", *Belleten* 17/ 67, 314-320.
- BLEEK, W.H.I. - L.C.LLOYD, 1911 *Specimens of Bushman Folklore*.
- CHOPPY, J., B. CHOPPY, 1996 "Le 'Djenoun', Définition et Aire de Répartition", *Sahara* 8, 86-90.
- CLOTTES, J. - D.LEWIS-WILLIAMS, 1996 "Upper Palaeolithic Cave Art: French and South African Collaboration", *Cambridge Archaeological Journal* 6.1, 137-139.
- 1997 *Schamanen. Trance und Magie in der Höhlenkunst der Steinzeit*.
- FREH, K. - M. UYANIK, 1954-59 "Neue Felszeichnungen in Südostanatolien", *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst*, 19, 68-71.
- 1957 Felszeichnungen in Südostanatolien, *Belleten* 21 / 84, 619-623.
- FREUND, G., 1968 Review: D.THEOCHARIS, "Die Anfänge der thessalischen Vorgeschichte. Ursprung und erste Entwicklung des Neolithikums" (1967, traduction from Greek), *Quartär* 19, 415-418.
- 1971 "Zum Paläolithikum Thessaliens", *Prähistorische Zeitschrift* 46, 181-194.
- HAAS, S. - I.GRÜNINGER, 1972 *Felsgravierungen in Südostanatolien*. Basel, Museum für Völkerkunde.
- HAHN, J. 1994 "Mensch und Phantasiewesen", *Der Löwenmensch - Tier und Mensch in der Kunst der Eiszeit*, Ulmer Museum (Ed.), 101-115.
- HAUPTMANN, H., 1993 "Ein Kultgebäude in Nevalı Çori", *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologia Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicata*, FRANGIPANE, M., H. HAUPTMANN, M. MELLINK (Eds.), Rom, 37-69.
- 1999a "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* 117-154.
- 1999b "The Urfa Region", *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization*, M.ÖZDOĞAN - N.BAŞGELEN (Eds.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 65-86.
- HELMS, S.W., 1981 *Jawa. Lost City of the Black Desert*. Ithaca/NY, Cornell University Press.
- HERZFELD, E. 1932 "Aufsätze zur Altorientalischen Archäologie. II. Stempelsiegel. Grundlegungen zur Archäologie Vorderasiens im IV. Jahrtausend", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 5, 49-124.
- HORSFIELD, G., 1933 "Arabian Prehistoric Man Revealed for the First Time: a New Group of Rock Drawings Discovered in Transjordan", *The Illustrated London News* 3. Juni.
- HORSFIELD, G. - N. GLUECK, 1933 "Prehistoric Rock Drawings in Transjordan", *American Journal of Archaeology* 37, 381-386.
- HOWE, B., 1950 "Two Groups of Rock Engravings from the Hijaz", *Journal of Near Eastern Studies* 9, 8-17.
- HUNT, L.-A., 1976 "Rock Carvings", *Jawa Excavations 1974: A Preliminary Report*, S.W.HELMS (Ed.), *Levant* 8, Appendix A. 24-29.
- KHAN, M., 1996 "Rock Art Research in the Arabian Peninsula, Levant and Anatolia", *Rock Art Studies. News of the World I. Congress Turin* 1995, P.G.BAHN - A.FOSSATI (Eds.) 95-104.
- LEWIS-WILLIAMS, J.D., 1981 *Believing and Seeing: Symbolic Meanings in Southern San Rock Paintings*.
- 1990 *Discovering Southern African Rock Art*.
- 1991 "Wrestling with Analogy: a Problem in Upper Palaeolithic Art Research", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 57/1, 149-163.
- MORI, F., 1978 "Zur Chronologie der Sahara-Felsbilder", *Sahara. 10000 Jahre zwischen Weide und Wüste*, Köln, Museen der Stadt Köln, 253-261.
- MUZZOLINI, A., 1996 "Northern Africa: Some Advances in Rock Art Studies", *Rock Art Studies. News of the World I. Congress Turin*, 1995, BAHN, P.G., A. FOSSATI (Eds.), 59-69.
- OTTO, J., 1999 "The World of Petroglyphs", vol. 1-2, STONEWATCH. *Gesellschaft zur Erfassung vor- und frühzeitlicher Felsbilder*, CD-Atlas Teil 3: Latmos/Turkey.
- ÖZDOĞAN, M., 1999 *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization*, M. ÖZDOĞAN - N.BAŞGELEN (Eds.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 225-226.
- 1998 Buildings of Cult and the Cult of Buildings, in: G. Arsebük - M. J. Mellink - W. Schirmer (Hrsg.), *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel - Karatepe'deki Işık. Halet Çambel'e sunulan yazılar* (1998) 581-601.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A., 1995 "Ziegenjagd und Kultanz. Die ältesten prähistorischen Felsmalereien in Westkleinasien", *Antike Welt* 26, 114-117.
- 1996a "Der Kult des anatolischen Regen- und Wettergottes auf dem Gipfel des Latmos und das Heiligtum des Zeus Akraios im Tal von Dikilitaş", *Istanbuler Mitteilungen* 46, 217-225.
- 1996b "Vorläufiger Bericht über die prähistorischen Forschungen im Latmos", *Archäologischer Anzeiger* 2, 161-173.
- 1998 "Latmos (Besparmak) dağlarındaki kaya resimleri", *Arkeoloji ve Sanat* 20 / 84, 13-22.
- 1999a "Forschungen im Nordwestlichen Karien - Der Latmos", *Auf der Suche nach verschwundenen Zeiten. Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts in der Türkei*, F.TÜRE (Ed.), İstanbul, 108-115.
- 1999b "Die Arbeiten des Jahres 1997 in Herakleia am Latmos und Umgebung", *Arkeoloji ve Sanat Yayınları* 16.2, 461-474.
- PITTARD, E., 1939 "Gravures rupestres en Anatolie", *Archives Suisse d'Anthropologie Générale*, 177-190.
- RHOTERT, H., 1938 *Transjordanien. Vorgeschichtliche Forschungen*. Stuttgart, Strecker u. Schröder.
- 1978 "Die Erforschung der Wüste", *Sahara. 10000 Jahre zwischen Weide und Wüste*, Museen der Stadt Köln, 122-131.
- SCHMIDT, K., 1995 "Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe", *Neo-Lithics. A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research* 2/95, 9-10.
- 1997/98 "Stier, Fuchs und Kranich" - der Göbekli Tepe bei Şanlıurfa (Südosttürkei) und die Bilderwelt des obermesopotamischen Frühneolithikums, *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 14, 155-170.
- 1998 "Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 130, 17-49.
- 1999 "Frühe Tier- und Menschenbilder vom Göbekli Tepe", *Istanbuler Mitteilungen* 49, (5-21).
- THEOCHARIS, D.N., 1966 "I palaiolithiki technē sto Pilio" *Thessalika* 5, 76-82.
- 1967 *I avgi tis Thessalikis proistorias, Thessalika meletimata* 1 (1967)
- TYRÁČEK, J. - R.M. AMIN, 1981 "Rock Pictures (Petroglyphs) Near Qasr Muhaiwir, Iraqi Western Desert", *Sumer* 47.1-2, 145-148.
- UYANIK, M., 1968a Türkiye'nin Güney-Doğusunda Prehistorik Araştırmalar, *Belleten* 32/125, 93-95.
- 1968b "Van-Hakkari sınırında Tirişin yaylasında bulunan kaya resimleri hakkında kollokium", *Belleten* 32/125, 97-103.
- 1970 "Nuovi ritrovamenti di Tirişin-Alm", *Valcamonica Symposium* 1968 (1970), 291-294.
- 1974 *Petroglyphs of South-Eastern Anatolia*, Monographien und Dokumentationen. Die asiatischen Felsbilder.
- VIVELIO, F., 1981 *Handbuch der Kulturanthropologie*.
- VON DER OSTEN-SACKEN, E., 1992 *Der Ziegen-Dämon. Ob- und Urukzeitliche Götterdarstellungen*. Tevelaer, Butzon u. Bercker, Alter Orient und Altes Testament Bd. 230.
- WEHRBERGER, K., 1994 "Der Löwenmensch", *Der Löwenmensch - Tier und Mensch in der Kunst der Eiszeit*, Ulmer Museum (Ed.), 29-45.
- ZARINS, J., 1982 "Early Rock Art of Saudi Arabia", *Archaeology* 35.6, 20-27.

Figure 2: Göbekli Tepe, "Schlangenpfeilergebäude"

Figure 3: Göbekli Tepe, pillar 6

Figure 4: Göbekli Tepe, pillar 9

Figure 7: The mound of Göbekli Tepe from North

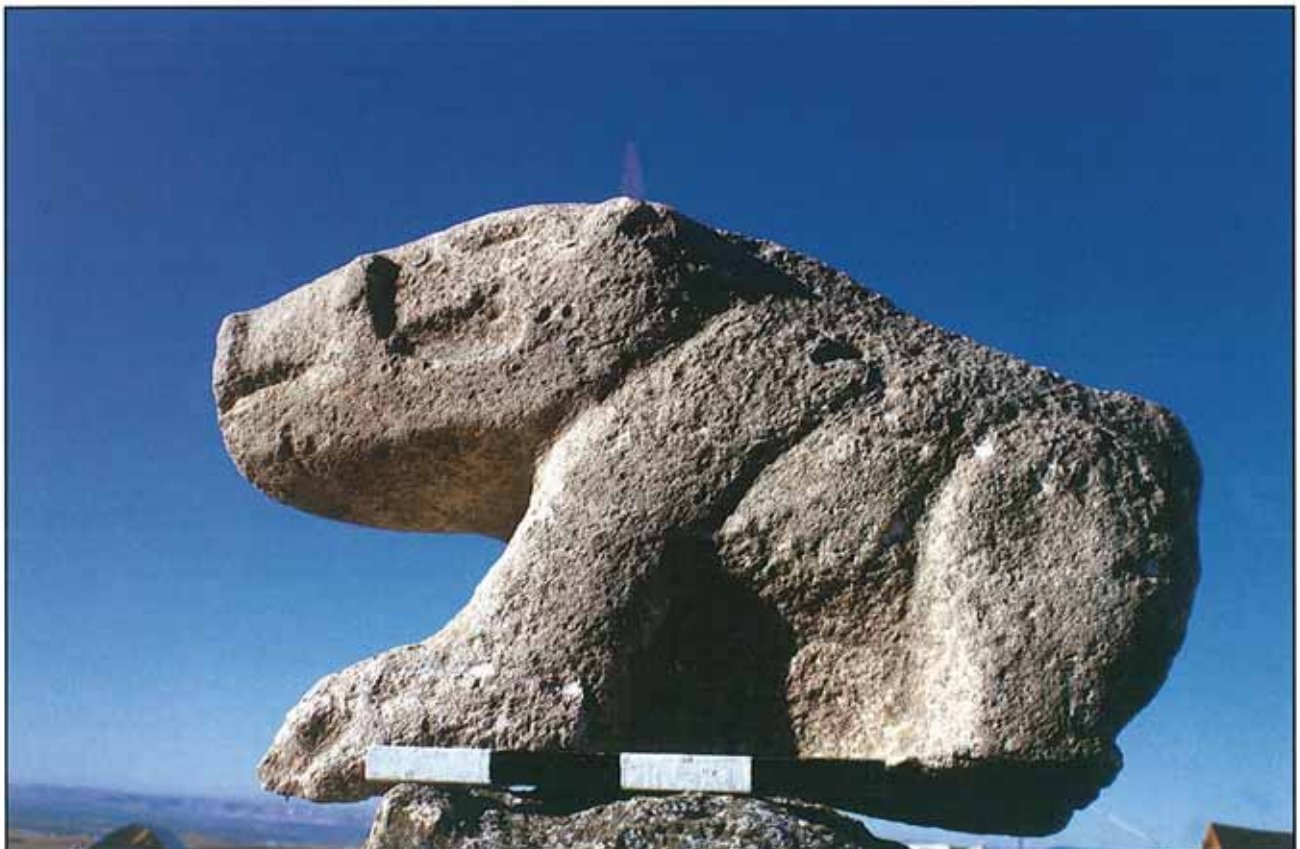

Figure 8: Göbekli Tepe, sculpture of a boar (L= 48,5 cm)

Hattuša/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bir Bakış

*Neue Aspekte der
Besiedlungsgeschichte
von Hattuša/Boğazköy:
Die Grabung auf
Büyükkaya*

Jürgen SEEHER*

Schlüsselwörter: Boğazköy, Hattuša, Chalkolithikum, Bronzezeit, Hethiter, getreidesilo, Eisenzeit, radiokarbonaten
Anahtar Sözcükler: Boğazköy, Hattuša, Kalkolitik, Tunç Çağı, Hitit, tahıl silosu, Demir Çağı, radiokarbon tarih

In den Jahren 1993-1998 sind in Hattuša/Boğazköy Ausgrabungen auf dem Bergrücken von Büyükkaya durchgeführt worden. Die Ergebnisse sind umfangreich und aussagekräftig: Entdeckt wurden unter anderem eine frühe chalkolithische Ansiedlung, große unterirdische Getreidesilos aus der hethitischen Großreichszeit und eine ausgedehnte eisenzeitliche Siedlung, die im "Dunklen Zeitalter" kurz nach dem Weggang der Hethiter begann und bis in die Mittlere Eisenzeit im 8. Jahrhundert v. Chr. andauerte. Der vorliegende Artikel bildet eine Zusammenfassung der Ergebnisse.

Topografya ve Kazı Tarihçesi

Hattuša şehir alanının kuzeydoğusunda bulunan yaklaşık 500 m uzunluğundaki sırt Büyükkaya olarak anılır (Plan 1). Büyükkaya Deresi boğazıyla geri kalan yerleşme alanından ayrılmıştır. Adını güneybatı tarafında bulunan yaklaşık 100m yüksekliğindeki sarp kaya kütesinden alır. Bu kütle kuzey doğuya doğru yaklaşık 300 m uzunluğunda ve 100 - 150 m genişliğinde bir sırtla birleşir (Resim 1). Büyükkaya'nın önemli bir kısmı yapaydır; kökende Büyükkaya bir dizi kaya tümseği ve sivriltilerinden oluşmaktaydı. Bu kaya sivriltilerinin arasında ve

çevresinde yer yer 10 - 15 m kalınlığa ulaşan, bir kaç aşamada tamamlanan toprak doldurma işlemine olasılıkla Eski Hitit Devri'nde, ya da en geç İmparatorluk Devri'nin erken dönemlerinde başlanmıştır ve İmparatorluk Devri'nin sonuna dek devam edilmiştir.

Günümüzde tepede üç ayrı plato tanımlanmaktadır (Plan 2). Üst Plato tepenin en yüksek yerinde Aşağı Şehir'e hakim sarp kayalığın hemen üzerinde yaklaşık 50 x 40 m'lik bir alanı kapsar. Orta Plato yaklaşık 5

m daha alçaktadır, 100 x 60 m'lik bir alana yayılmıştır. Kuzey kenarında Alt Plato olarak adlandırılan ve yaklaşık 140 x 80 m'lik bir alanı kapsayan, kuzey-kuzeybatıya yönelen yamaca bağlanılır.

Büyükkaya'da yapılan ilk kazılar 1952 - 1954 yıllarında gerçekleştirilmiştir (Bittel 1953; 1955). Bu kazılarda güneydoğu kenarında iki potern üzerinden geçen bir Hitit suru saptanmıştır. Orta Plato'da iki deneme açması açılarak Hitit dönemine ait geniş taş döşemeler gün ışığına çıkarılmıştır. Tabakaya ait olmaksızın dağınık olarak bulunan Kalkolitik çanak çömlek parçalarının yanısıra (Hachmann 1957; Parzinger 1993) bulunan boyalı Demir Çağı keramiğinin analizleri, hafiri burada Büyükkale'nin en eski "Frig" tabakasından da (Büyükkale II) eski bir yerleşmenin kalıntıları olabileceği sonucuna ulaştırmıştır.

Doğal olarak söz konusu erken araştırmalar yalnızca sondajlardan ibarettir; bundan sonra 1993 yılında P.Neve Büyükka-ya'da kazıları sürdürme kararı almıştır (Neve 1994). Sur duvarının büyük kısmıyla üçüncü bir poternin girişini gün ışığına çıkartmıştır; ayrıca iç kısımda bir kaç deneme sondajı açmıştır. 1994 - 1998 yıllarında bu makalenin yazarının başkanlığında adı geçen üç platoda da geniş kapsamlı kazılar yapılmıştır. Sonuçlar özel topografik durumu nedeniyle yalnızca Hitit devrinde değil, hem önceleri, hem de sonraları kullanılmış olan bu sırtın yerleşim tarihçesini yorumlamayı mümkün kılar.

Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ

Büyükkaya'da ve böylece Hattuşa'nın tüm yerleşme alanında en erken yerleşme M.Ö. 6.binde, Kalkolitik Çağ'da gerçekleşmiştir. Üst Plato'nun güney bitiminde Kalkolitik Çağ'da oluşan küçük bir yerleşmenin günümüze ulaşan 30 - 40 cm kalınlığındaki tabakaları İlk Tunç Çağı yapı faaliyetleri tarafından tahrip edilmiştir. Sıvalı tabanları, düz döşeme taşları üzerine yapılmış ocaklar, çeşitli taş yığıntıları ve çukurlar saptanmıştır. Çukurlardan birinde yan

yatırılmış bir çocuk iskeleti bulunmuştur. Buluntuları Orta Anadolu Kalkolitik Çağı konulu doktora çalışması kapsamında ele alan U.Schoop'a göre burada ele geçen tek renkli, gri kahve açkılı çanak çömlek hala Geç Neolitik geleneklidir. Söz konusu dönem, Konya Ovasından (olasılıkla Can Hasan I çevresi) ithal edilmiş boya bezemeli keramik ve diğer öğelerle birlikte Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilebilir. Bu buluntu grubu yukarıda kısaca değinilen, Büyükka-ya'nın eski deneme sondajlarından da tanınan tabaka dışı Kalkolitik Çağ malzemesinden daha eski olmakla birlikte, bu malzeme ile yakın ilişki içindedir. Biraz daha geç tarihlenen tabaka dışı Kalkolitik Çağ keramik parçalarından, yeni dönem kazılarında da, özellikle Orta ve Alt Plato'da çok sayıda bulunmuştur. Olasılıkla Hitit Devri'nde Büyükka-ya'ya taşınan dolgu toprağıyla birlikte buraya ulaşmışlardır; yakındaki başka bir yerleşmenin malzemesi oldukları varsayılmaktadır. Son yıllarda Hattuşa çevresinde yürütülen yüzey araştırmalarından anlaşıldığına göre (Czichon 1998), söz konusu Kalkolitik Çağ buluntu yerleri birbirinden uzak, tercihen dağ yamaçlarında ya da tepe başlarında kurulan küçük yerleşmelerdir. Bu türde küçük bir buluntu yeri Hattuşa'nın 2 km kuzey doğusunda Yarıkkaya'da da saptanmıştır (Hauptmann 1969).

Uzun bir aradan sonra M.Ö. 3. binin, yani İlk Tunç Çağı'nın sonlarında, Büyükka-ya'da iki evreli bir yerleşme kurulmuştur. Bu dönemde de yerleşme Üst Plato'nun sınırları içindedir. Tabaka kalıntıları tüm platoya yayılmıştır, ancak yalnızca güney kısımda ayrıntıyla araştırılmışlardır. Serbest nizamdaki taş temelli uzun kerpiç yapılar, bir sur duvarı ile korunan platonun güneydoğu kenarına araziye uydurularak yerleştirilmişlerdir. Buluntular Aşağı Şehir'de Kuzeybatı Yamaç 9 - 8 c-d tabakalarıyla çağdaştır (Orthmann 1963, 13 ff.). Aynı dönemde boğazın karşı yakasında yine yüksek bir düzlük olan Büyükkale de iskan edilmiştir. Anlaşıldığına göre her iki yükselti de çukurda yer alan yerleşmeyi kontrol açısından uygun konumdaydı. Sonraki

dönem olan M.Ö.2. bin Asur Koloni Çağı'nın mimari kalıntıları Büyükkaya'da saptanmamıştır. Ancak Üst Plato'da tabaka dışı ele geçen damga mühür ve çok kaliteli çanak çömlek parçaları yerleşmenin sürdüğü yolunda ip uçları vermektedir; gözlemlendiği kadarıyla bu döneme ait yapı kalıntıları Hitit Devri'nde tümüyle ortadan kaldırılmıştır.

Hitit Devri

Eski Hitit Devri yerleşme kalıntıları geç dönem tabakaları tarafından yoğun biçimde tahrip edilmiş olmalarına rağmen Büyükkaya'nın üç platosunda da saptanmıştır. Kalıntılar bu dönemdeki yerleşmenin niteliği hakkında kesin bilgi verecek türden değildir.

Doğu suru adı verilen ilk sur duvarı Büyükkaya'nın yalnızca güneydoğu kısmına oturtulmuştur. Yapı tarzı olarak Aşağı Şehir'deki Poternli Sur ile karşılaştırılabilir ve aynı türden yer altı geçitlerine sahiptir (Plan 2: Pot.1-Pot.3). P. Neve'ye göre birbirlerinden 65 m uzaklıkta olan Potern 1 ve Potern 3 ilk yapı evresine aittir, ancak ikisinin arasında yer alan Potern 2 daha sonradan ilave edilmiştir (Neve 1996, 99). Söz konusu tünellerin işlevi konusunda yeni bilgiler edinilememiştir: Poternlerin savaşçılara düşmanı arkadan vurma olanağı tanıyacak bir arka kapı (latince: posterula) olabilecekleri düşünülmüştü. Ancak burada da Potern 3'ün girişi böyle bir işlevi çağrıştırmaktan uzak bir anıtsallığa sahiptir (Resim 2).

Kuzey kısımda doğu suru Büyükkaya'nın ucunu aşarak Kuzey Şehir Suru'yla birleşerek devam etmekteydi (Plan 2: A). Kuzey Şehir Suru geniş bir yay çizerek batıya, Dış Aşağı Şehir'e dönerek Büyük Tapınağın batısından geçip Poternli Sur'a ulaşmaktaydı. Büyükkaya'nın güney yüzünde doğu suru, dik kaya yamacını aşıp boğaza inerek Mina-rekaya/Ambarlıkaya'ya ulaşır ve burada Büyükkale'nin kuzey köşesine bağlandığı düşünülen bir surla buluşurdu.

P.Neve Büyükkaya'nın doğu suruyla Poternli Sur'un yeniden yapılışını M.Ö.15.yüz-

yıldan 14.yüzyıla geçiş devrine tarihlendirmektedir (Neve 1996, 101). Önceleri eski şehrin Büyükkaya Deresi boğazının batı kısmındaki alanla sınırlı olduğu varsayılırken (ör.: Neve 1982, ek 4.5), şimdilerde şehrin oldukça erken bir dönemde de geniş bir alana yayıldığı gözlenmektedir. Özellikle Büyükkaya sırtlarının iskana dahil edilmesiyle, düşmanın böylesine şehre hakim bir yerde yerleşerek bu noktadan şehirde sürdürülen tüm etkinlikleri izleyebilmesinin engellenmiş olması mantıklı görünmektedir. Bu anlamda Büyükkaya'daki doğu surunun ya da öncü bir başka surun daha eski olma olasılığı ve buradaki Eski Hitit yerleşmesinin korunaklı şehir alanına dahil edilmiş olması olasılık dahilindedir. Aşağı Şehir'in güney batı tarafındaki Poternli Sur da kökende bir Eski Hitit mimari etkinliğidir (Neve 1982, 35 v.d.).

Büyükkaya'daki sur duvarının yapımı büyük toprak taşıma işlemleri gerektirmiştir. Doğu tarafında, sırtın yanındaki çukurluk bu ve bundan sonraki dönemde doldurma işlemi için çekilen toprak sonucu oluşmuş olmalıdır. Söz konusu çukurluk Yerka-pı'nın önündeki, setin yapılması sırasında meydana gelmiş çukurlukla karşılaştırılabilir. Büyük Hitit İmparatorluk Devri'nde, Üst Plato'nun güney ucunda olasılıkla resmi bir amaca hizmet eden ve tüm şehri kumsursuz bir biçimde gözlemleyecek türde büyük bir yapı kompleksi kurulmuştur (Plan 2: B; Resim 3). Alt Plato'nun batı tarafındaki masif dörtgen yapı da Büyük Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenir (Plan 2: C); burada da yapının biçimi ve büyüklüğü, mesken olmasını olasılık dışı bırakmaktadır. Ayrıca, Alt Plato'da Hitit Büyük İmparatorluk devrine tarihlenen, teraslama tarzından yararlanılarak yamaca paralel yapılmış, çeşitli mimari kalıntılar saptanmıştır.

Büyükkaya Büyük Hitit İmparatorluk Devri'nin geç dönemlerinde yepyeni bir yapılanmaya sahne olmuştur. Doğu tarafındaki eski sur yeni bir duvarla yükseltilmiştir. Ayrıca, Büyükkaya'yı kuzeyden sınırlayan yeni bir duvar inşa edilmiştir (Plan 2: D). Bu duvar batıda Deliklikaya'ya uzanırken doğu-

da yeni doğu suruyla keskin bir açı ile birleşmektedir. Neve söz konusu kuzey surun yapı düzenini Aşağı Şehir'deki "Abschnittsmauer" olarak tanımlanan surun yapı düzeni ile karşılaştırmakta ve her ikisini de III.Hattuşili devrine ya da biraz daha geçe tarihlendirmektedir (Neve 1996, 101). Yapılanma sırasında yeniden büyük miktarda toprak dolguya gereksinim duyulmuş ve böylece Büyükkaya her yönden tahkim edilmiş bir kaleye dönüşmüştür. Kuzey Şehir Suru Büyükkaya'nın kuzey eteğinde benzer bir yenilenme geçirmediğinden, söz konusu duvarın o dönemde hala savunma işleviyle var olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.

Alan bakımından şehirdeki en büyük kapı Büyükkaya surlarının doğu tarafında yer almaktaydı. Kuzey suruna ikinci bir kapı açılmıştır; buradan Kuzey Şehir'e yilankavi bir yolla inilirdi. Ayrıca Büyükkaya'ya Aşağı Şehir'den güneybatı yönünde dik bir yolla da ulaşılabirdi (Plan 2: E). Yokuşun en dik kesiminin dibinde, kaya üzerinde Batı Kapısı adıyla anılan ve Kuzey Şehir'e ikinci bağlantıyı oluşturan kapı bulunurdu.

Surun yeniden inşası sırasında Büyükkaya'nın yeni işlevi için gerekli geniş hacimli toprak yığıntılarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemden başlayarak söz konusu yere dikdörtgen biçimli, topraktan büyük tahıl siloları kurulmuştur. 6 x 6 m ve 12 x 18 m boyutları arasında değişen onbir adet çukur saptanmıştır (Resim 5); ancak arazi yapısına bakılırsa rahatlıkla onbeş hatta daha fazla silonun varlığı düşünülebilir. Çukurlar en az 2 m derinliğinde, olasılıkla da bundan daha derindiler. Demir Çağı tahribatı nedeniyle Çukurların üst kenarının bulunamamasından dolayı derinlikleri ancak minimum değer olarak verilebilir. Çukurların tabanları kireç taşından kaba bir döşeme ile kaplanmıştır. Hem döşemenin üzerinde hem de çukurların toprak duvarlarında tabaka halinde organik malzeme saptanmıştır (Resim 6). Saptanan organik malzeme, çukurları yalıtım amacıyla kullanılan kalın saman tabakasıdır. Söz konusu tabakalardan silolarda saklanan tahıl türünü gösteren büyük miktarda arpa poleni elde edilmiştir.

Tahıların toprak altı silolarda saklanması tüm dünyada yaygın bir uygulamadır (Sigaut 1980) ve aşağıda açıklanacak olan ilkeye dayanır: Tahılla doldurulan çukur mümkün olan en etkin hava yalıtımını sağlamak için kalın bir tabaka toprakla kapatılır. Bu ortamda tahıl, tanelerin arasında kalan oksijeni solur ve karbondiyoksit üretir. Zehirli olan söz konusu ortamda fare, tahıl böcekleri ve küf mantarları barınamaz. Tahıl nem ve oksijen alışverişinden korunduğu sürece, yarım yüzyılı aşan zaman dilimleri boyu bozulmadan saklanabilir hale gelir. Ancak zamanla tahılın çimlenme yetisi oldukça azalır. Anlaşılacağı üzere, yöntem bir tür konservasyondur: Havadan tümüyle yalıtma zorunlu olduğundan bu tür silolar gereksinim oldukça açılıp kapanamaz, bir kez açıldıktan sonra tümüyle boşaltılmaları gerekir.

Geniş kapsamlı çalışmasında H. Hoffner Hititler'de tarım ve beslenme konusu çerçevesinde tahıl ambarlarını çivi yazılı metinlerden yola çıkarak betimlemiştir. ÉSAG (eskisi ARAH) sümerogramı ile tanımlanan mimari birimler yapı değildir. Bu birimler "derin" ve "toprağa kazılmış" olarak tanımlanır; "aşağıya doğru" bir şey konulur ve "aşağıdan dışarıya" bir şey çıkarılır (H. Hoffner 1974, 34 vdd.). Kuşkusuz bu şekilde Büyükkaya'daki örnekler türünde silolar anlatılmak istenmiştir.

Yenilemeler, dolgular ve kesişmeler, hep si aynı dönemde olmasa da, siloların uzun süreli kullanıldıklarını göstermektedir. En büyük silo çukuru olan silo 8'in (Resim 4) 2 m'lik dolgu yüksekliğinde 432 m³lük bir depolama kapasitesi olduğu düşünüldüğünde, Büyükkaya'da ne büyük miktarlarda tahıl depolanabileceği görülür. Bu miktar 1400'den fazla kişinin bir yıllık gereksinimini karşılayabilecek olan 260 ton arpaya eşittir. Bu silolarda günlük kullanım için değil, darlık zamanında kullanmak üzere uzun süreli rezerv olarak büyük hacimde tahıl depolanmıştır. Resim 7 bu siloların kullanım şekilleri için bir öneridir.

Büyükkaya'da surun yeni yapı evresi için önerilen tarihin doğruluğu benimsenirse,

silo kompleksi M. Ö 13.yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir. Aşağı Şehir'in 30/34 plan karesinde, Poternli Sur'un arkasında son yıllarda saptanan bir silo kompleksi yaklaşık aynı dönemde kullanım dışı bırakılmıştır (Seeher, 1999, 2000). Burada 32 gözlü, 115 m uzunluğunda ve 7- 9000 m³ lük saklama kapasitesinde bir yeraltı silo yapısı bulunmaktadır. Büyükkaya'daki silolar söz, geçen miktarda saklama kapasitesinden yoksun olmakla birlikte bu işlevin en azından bir kısmını üstlendikleri akla yakın görünmektedir.

Hitit İmparatorluk Devri'nin sonlarına doğru Büyükkaya'da Kuzey Kapı örülerek kapatılmış, kuzey sur duvarının önüne ek bir ön duvar yerleştirilmiştir (Plan 2: F). Bu önlem en geç bu devirde, daha aşağıda yer alan Kuzey Şehir Suru'nun işlev dışı bırakıldığına işaret eder. Büyükkaya'nın doğu tarafına da bir ön duvar örülmüştür (Plan 2: G), bazı belirtiler doğu kapısının da kullanıma kapandığını düşündürmektedir. Söz konusu varsayımın doğru olduğu düşünülürse, Büyükkaya'ya yalnızca kuzey surun arkasından, yoksun korunaklı halinden yararlanılarak Aşağı Şehir üzerinden erişilmekteydi. Yolun Alt Plato'ya ulaştığı yerde geçiş bir duvar tarafından kesilerek korunmaktaydı (Plan 2: H). Tahıl ambarlarının bu şekilde korunmalarına sebep İmparatorluk Devri'nin sonlarında giderek artan şehrin içine düştüğü güvenlik sıkıntısı olmalıdır. Büyük ambarların bazılarının doldurulup işlev dışı kaldığı bu zaman diliminde kuzey kapısında çömlek fırını kalıntıları dikkati çeker. Büyükkaya'da Hitit iskanının sonu yangınlara ya da başka türden yıkımlara bağlı değildir. Bu yolda veriler de beklenmemektedir, zira bu bölüm şehrin diğer bölgelerinin hemen tümünde olduğu üzere, yaklaşık M. Ö 1200'lerde yavaş yavaş terkedilmiştir (Seeher, baskıda): Büyük miktarda tahılı uzun süreli saklamayı gerektiren bir durum kalmamıştır.

Demir Çağı

Büyükkaya sırtları uzun süre terkedilmiş bir durumda kalmamıştır. Şehrin terk edilmesinden kısa bir süre sonra M. Ö. 12.yüz-

yılda Karanlık Çağ başlarında, Erken Demir Çağ sakinleri buraya yerleşmişlerdir. Bu yerleşme iki evrelidir ve üst evre iki gelişim süreci gösterir. Orta Plato'da bu döneme ait tabakalar 1,5 m kalınlığına ulaşmaktadır. Alt Plato'da bulunmuş bir dizi çukur bu dönemde Büyükkaya'nın bu bölgesinde de yerleşim aktivitelerinin bulunduğunu gösterir. Mimari kalıntılar hem taş temel üzerine kerpiç yapı şeklinin hem de kazıklı yapı tekniğinin (Resim 9) bir arada kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca içlerinde kısmen ahşap kalıntılarının bulunduğu, boyutları 6 - 8 m arasında değişen büyük çukurlar da gün ışığına çıkartılmıştır (Resim 8). Bulunan hayvan kemiklerini inceleyen A. von den Driesch söz konusu çukurlarda domuz barındırıldığı konusunda bazı ip uçlarından bahsetmektedir. Karanlık Çağ'a ait tabakalardan alışılmışın dışı bir yoğunlukta hayvan kemiği elde edilmiştir. Bu malzemenin dönemin iklim ve ekonomisini yeniden modellendirme konusunda büyük kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Orta Plato'da bu devre tarihlenen ve maden işleme zanaatıyla yakından ilgili bol miktarda buluntu ele geçmiştir. Madencilik kapsamında ateş yerlerinin yanı sıra demir, tunç, kurşun buluntularla pota ve üfleç parçalarından söz edilebilir. Söz konusu buluntuların dışında demircinin alet yapımında kullanmak üzere ürettiği geyik boynuzundan saplar ve çok sayıda bunların yapımından kalan, tamamlanmamış örnekler ve üretim artığı boynuz parçaları da gün ışığına çıkarılmıştır. Karanlık Çağ'a tarihlenen maddi kültür kalıntıları Hitit İmparatorluk Devri kalıntılarından tümüyle farklı bir görünüm sunmaktadır. Bu durum küçük buluntu kompozisyonunda, özellikle de hemen tümüyle el yapımı olup farklı bir form yelpazesi gösteren keramik buluntularda kendini belli etmektedir. H.Genz bu yayındaki diğer bir makalede söz konusu keramiğin özelliklerini ele almaktadır.

Karanlık Çağı izleyen ve "Büyükkaya Evresi" adıyla da anılan Orta Demir Çağ'da, aynı yerde tüm tepe sırtını kaplayan geniş alanlı bir yerleşme kurulmuştur. Mimarisi oldukça

Sur'un arkasında yer alan, devlet hazinesinin bir kısmını ve kralın gücünün temelini oluşturan büyük kompleksin devamı niteliğindedir. Aynı şekilde Büyükkaya'daki toprak silolar da, küçük çapta da olsa, bu işlevi yerine getirmekteydi.

Büyükkaya kazıları Hattuşa ve çevresi için Erken Demir Çağı'nda Karanlık Çağa ait bir yerleşmenin ilk kanıtlarını oluşturmaktadırlar. Hititler'in sahneden çekilmesinden kısa süre sonra burada hemen hemen kesintisiz biçimde M.Ö 12.yüzyıldan 8.yüzyıla kadar süren bir yerleşme oluşmuştur. Buluntuların değerlendirilmesi sonucunda Karanlık Çağ'da burada yaşayan insan topluluklarının, kökü İlk ve Orta Tunç Çağları'na dayanan eski bir Anadolu kültürünü yaşattıkları anlaşılmaktadır. De-

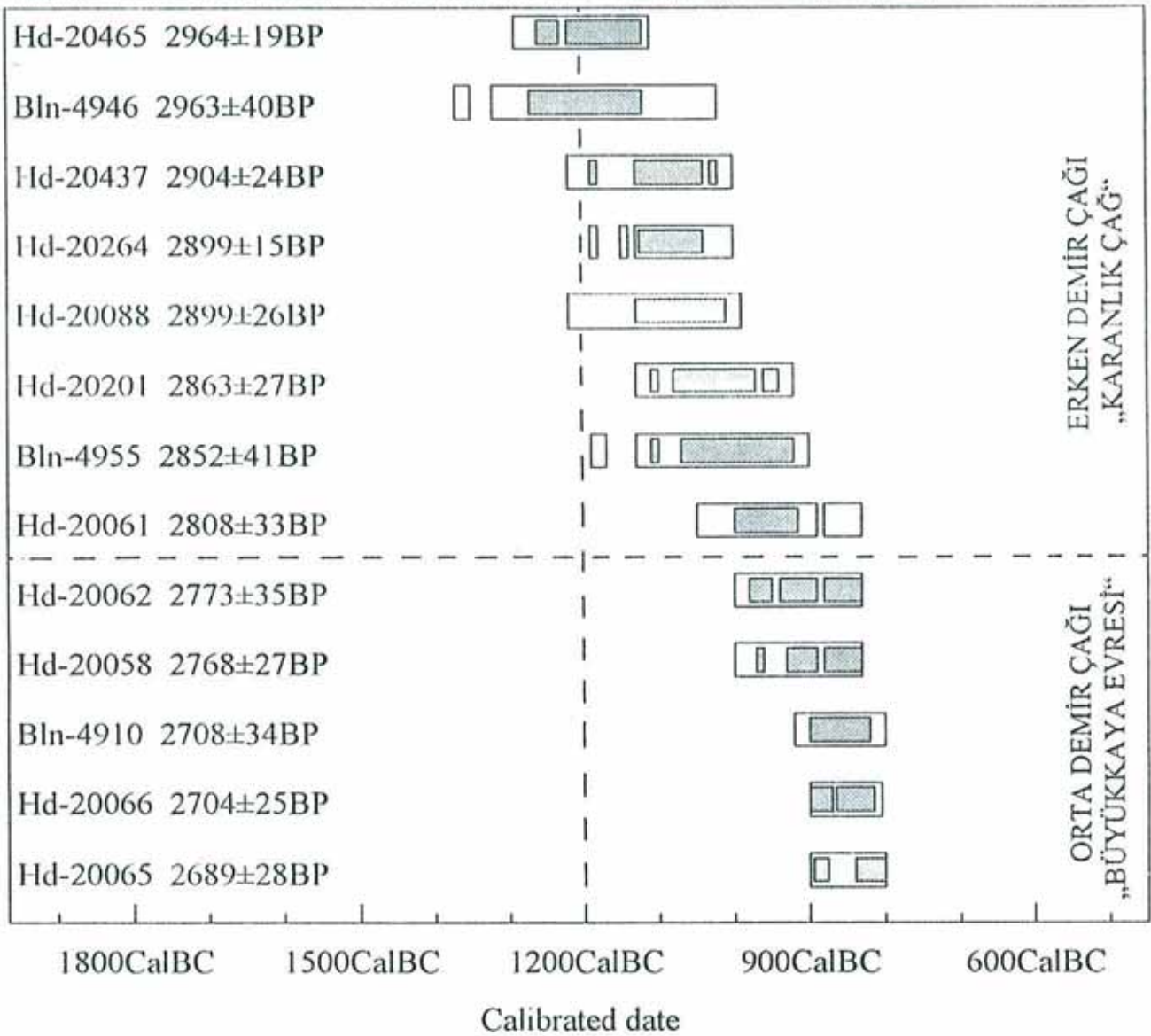
mir Çağı yerleşmesi, Boğazköy'den ve çevre yerleşmelerden bilinen, eskiden Erken Frig kültür kompleksi olarak adlandırılan dönemle sürmektedir. Büyükkale kültür silsilesinin yardımıyla devrin maddi kültürünün büyük bir kısmının Karanlık Çağ'dan geliştiğini gözlemlemek mümkündür. Bu nedenle Kızılırmak kavisi içinde kalan ve güneye doğru yaygın bir dağılım alanı bulunan söz konusu kültür "Frig" kavramıyla adlandırmak artık pek uygun görünmemektedir. Genel anlamda kullanılan tarafsız terim "Demir Çağı"nın, doğru olmayan etnik kökenli bir kavramın yerine kullanılması daha uygundur.

Çeviren: Gönül Yalçın

KAYNAKÇA

- BERAN, T., 1963
"Eine Kultstätte phrygischer Zeit in Boğazköy", *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 94, 33 ff.
- BITTEL, K., 1953
"Büyükkaya", *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 86, 48 ff.
- BITTEL, K., 1955
"Büyükkaya", *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 88, 24 ff.
- BITTEL, K., 1989
"Bemerkungen zum Hethitischen Yazılıkaya", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. K. EMRE e.a. (ed.), Ankara, 37 f.
- CZICHON, R.M., 1998
"Studien zur Regionalgeschichte von Hattuşa/Boğazköy 1997", *Mitteilungen der Deutschen-Orientgesellschaft* 130, 83-92.
- GENZ, H., 2000
"Die Eisenzeit in Zentralanatolien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy/Hattuşa", *TÜBA-AR* 2000.
- GÜTERBOCK, H.G., 1953
"Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1952", *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 86, 76.
- HACHMANN, R., 1957
"Vorhethitische Funde von Büyükkaya", *Boğazköy III*, K. BITTEL e.a., Berlin, Verlag Gebr. Mann, 58 ff.
- HAUPTMANN, H., 1989
"Die Grabungen in der prähistorischen Siedlung auf Yarıkkaya", *Boğazköy IV*, K. BITTEL e.a., Berlin, Verlag Gebr. Mann, 66 ff.
- MELLINK, M.J., 1981
"Temples and High Places in Phrygia", *Temples and High Places in Biblical Times*, A. BIRAN (ed.), Jerusalem, Nelson Glueck School of Biblical Archaeology, 96 ff.
- NEVE, P., 1994
"Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 1993", *Archäologischer Anzeiger*, 305 ff.
- NEVE, P., 1996
Hattuşa. Stadt der Götter und Tempel (2. Auflage) Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern
- NEVE, P., 1982
"Büyükkale. Die Bauwerke", *Boğazköy/Hattuşa*. XII, Berlin, Verlag Gebr. Mann
- OPIFICIUS, R., 1965
"Altp hrygische Keramik von Büyükkale (Boğazköy)", *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 95, 81 ff.
- ORTHMANN, W., 1963
"Frühe Keramik von Boğazköy", *Boğazköy-Hattuşa III*, Berlin, Verlag Gebr. Mann
- PARZINGER, H., 1993
"Zur Zeitstellung der Büyükkaya-Ware. Bemerkungen zur Vorbronzezeitlichen Kulturfolge Zentralanatoliens", *Anatolica XIX*, 211 ff.
- SEEHER, J., 1998
"Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 1997", *Archäologischer Anzeiger*, 215-241.
- SEEHER, J., 1999
"Die Ausgrabungen in Boğazköy/Hattuşa 1998 und ein neuer Topographischer Plan des Stadtgeländes", *Archäologischer Anzeiger*, 317-344
- SEEHER, J., 2000
"Die Ausgrabungen in Boğazköy/Hattuşa 1999", *Archäologischer Anzeiger* (baskıda)
- SEEHER, J., Baskıda
"Die Zerstörung der Stadt Hattuşa". IV. Internationaler Kongress für Hethitologie, G. WILHELM (ed.).
- SIGAUT, F., 1980
"Significance of underground storage in traditional systems of grain production", *Controlled Atmosphere Storage of Grains*, J. SHEJBAL (ed.), Amsterdam-Oxford-New York, Elsevier Scientific Publishing Company, 3-14.

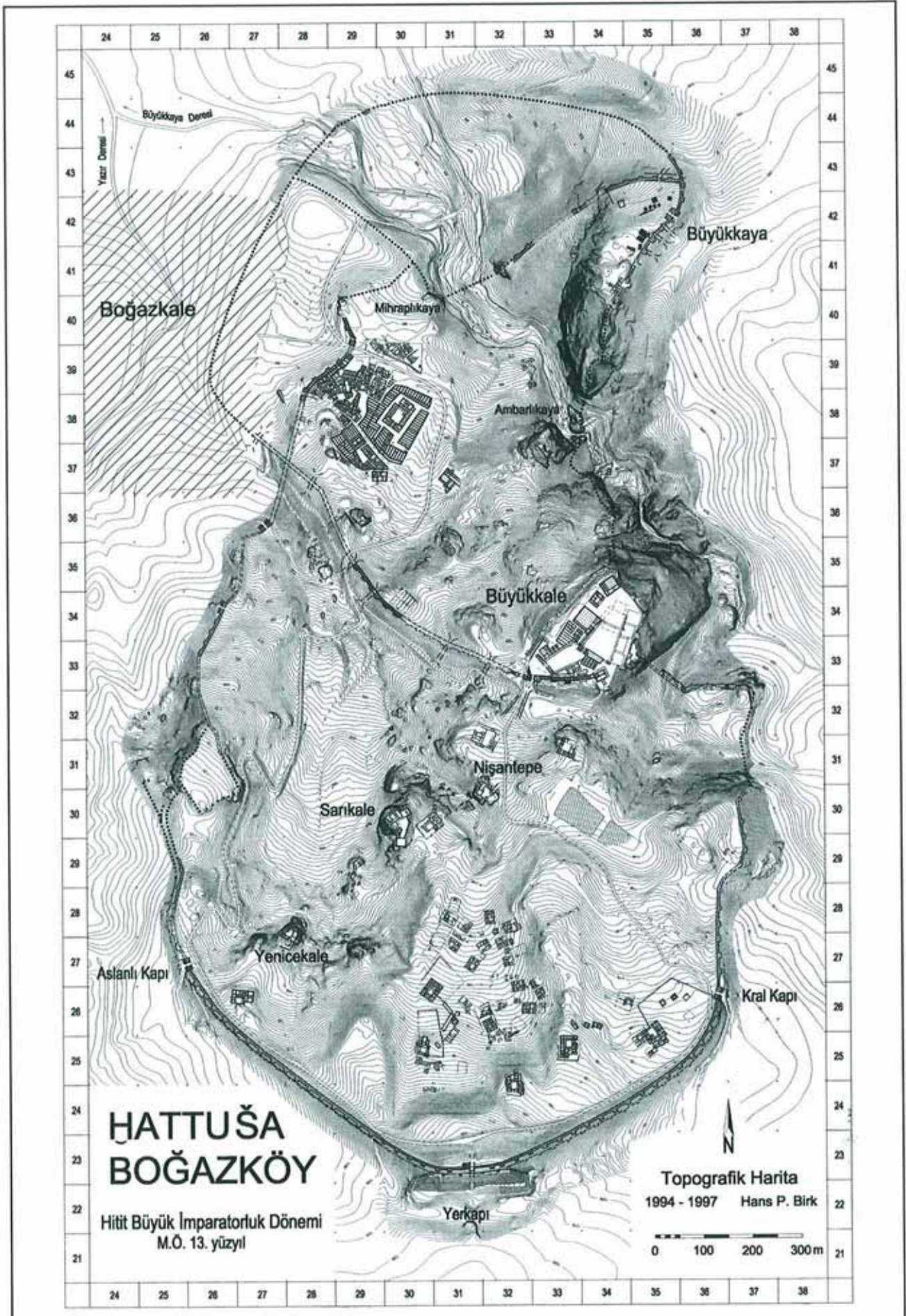
Atmospheric data from Stuiver et al. Radiocarbon 40 1041-1083 (1998), OxCal v3.3 Bronk Ramsey (1999), cub r.4 sd.12 prob up[chron]

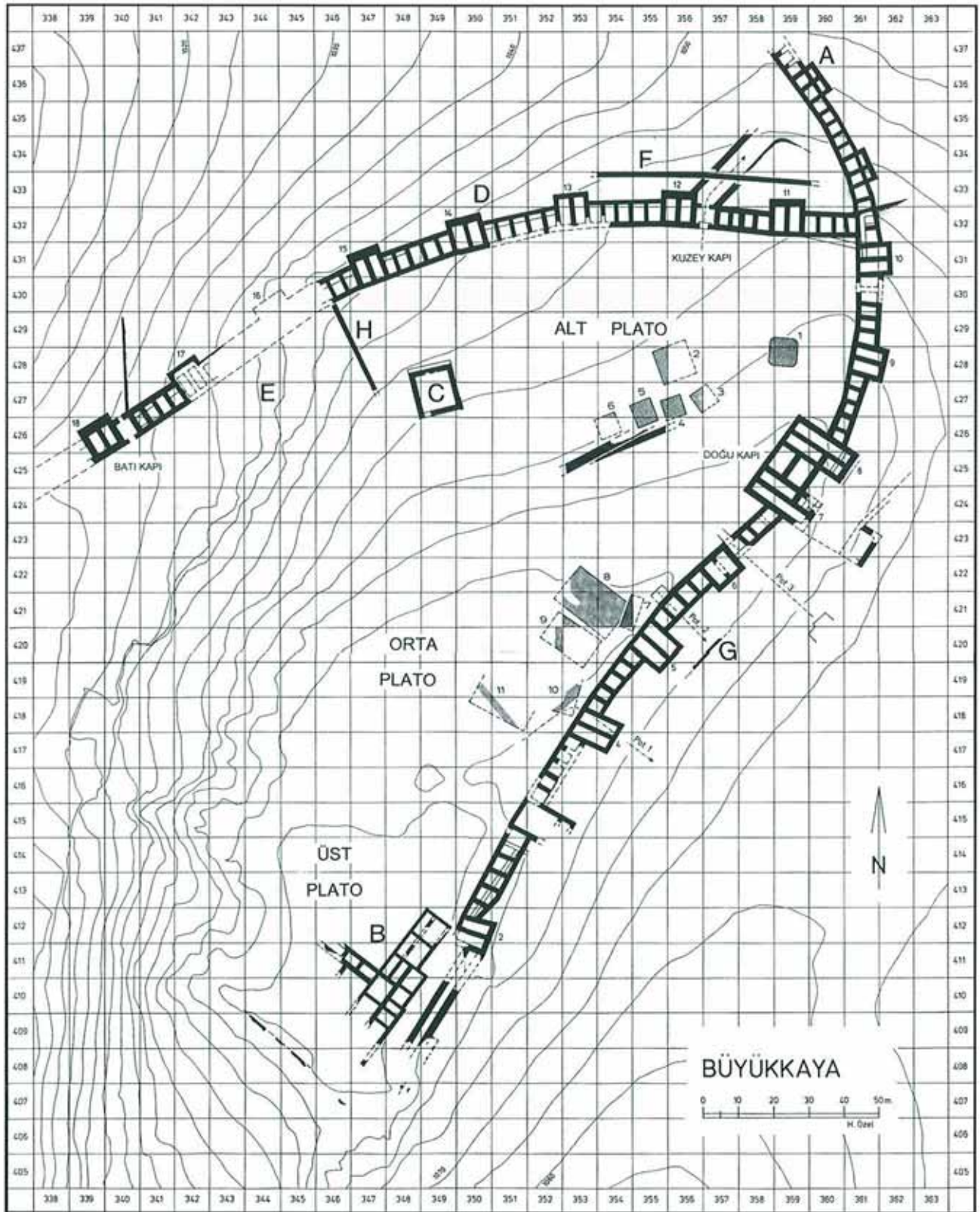
Çizelge 1: Büyükkaya Erken ve Orta Demir Çağ radyokarbon tarihleri

	BÜYÜKKAYA		BÜYÜKKALE
TARİHLEME	DÖNEM	VERİLER	
	BİZANS		Tabakasız buluntular
	ROMA	Tabakasız buluntular, mezarlar	Sur, Evler
M.Ö.3. , 1. yy.	GALAT-HELENİSTİK	Tabakasız buluntular	Tabakasız buluntular
	GEÇ DEMİR ÇAĞ ("GEÇ FRİG")	Tabakasız buluntular?	I a
	GEÇ DEMİR ÇAĞ ("GEÇ FRİG")	Tabakasız buluntular	I b
M.Ö.700/650'den evvel	ORTA DEMİR ÇAĞ ("ERKEN FRİG")	Tabakasız buluntular	II a
	ORTA DEMİR ÇAĞ ("ERKEN FRİG")	Üst Plato'da sur ve yerleşme; Doğu Kapı'da bir sıra yapı	II b
M.Ö.9.yy.	ORTA DEMİR ÇAĞ (BÜYÜKKAYA EVRESİ)	Her üç platoda geniş yerleşim aktiviteleri	?
	ERKEN DEMİR ÇAĞ (KARANLIK ÇAĞ 2)	Orta Plato'da yerleşme, Alt Plato'da çukurlar; tabakasız buluntular (kırmızı boyalı çanak ç.)	Tabakasız buluntular
M.Ö.1200/1180'den sonra	ERKEN DEMİR ÇAĞ (KARANLIK ÇAĞ 1)	Orta Plato'da yerleşme	
M.Ö.1200	BÜYÜK İMPARATORLUK ÇAĞI - SON DÖNEM	Tahıl siloları; kuzeyde ön sur, Kuzey Kapı'da çömlekçilik atölyesi; çeşitli yerleşim kalıntıları	(IIIa)
	BÜYÜK İMPARATORLUK ÇAĞI - GEÇ DÖNEM	Doğu Surun yeniden inşası, Kuzey Sur, tahıl siloları; Aşağı Plato'da çeşitli yapılar	III
	BÜYÜK İMPARATORLUK ÇAĞI - ERKEN DÖNEM	Doğu Sur ve poternler; Üst Plato'da büyük bir yapı; diğer iki platoda yerleşim kalıntıları	IV a-b
M.Ö.1650/1600'den sonra	ESKİ HİTİT KRALLIĞI	İlk Doğu Sur ?; her üç platoda yerleşim kalıntıları	IV c
M.Ö.1700'den evvel	KARUM DÖNEMİ	Tabakasız buluntular; belki Üst Plato'da yerleşim kalıntıları	IV d
M.Ö.2000'den evvel	İLK TUNÇ ÇAĞ 3	Üst plato'da yerleşme	V
	ERKEN KALKOLİTİK ÇAĞ 2	Çok sayıda tabakasız buluntuları özellikle Orta ve Alt Plato'da	
M.Ö.6. binyıl	ERKEN KALKOLİTİK ÇAĞ 1	Üst Plato'da yerleşme	

Çizelge 2: Büyükkaya Kronoloji tablosu

Plan 1: Hattuša/Boğazköy Genel Planı

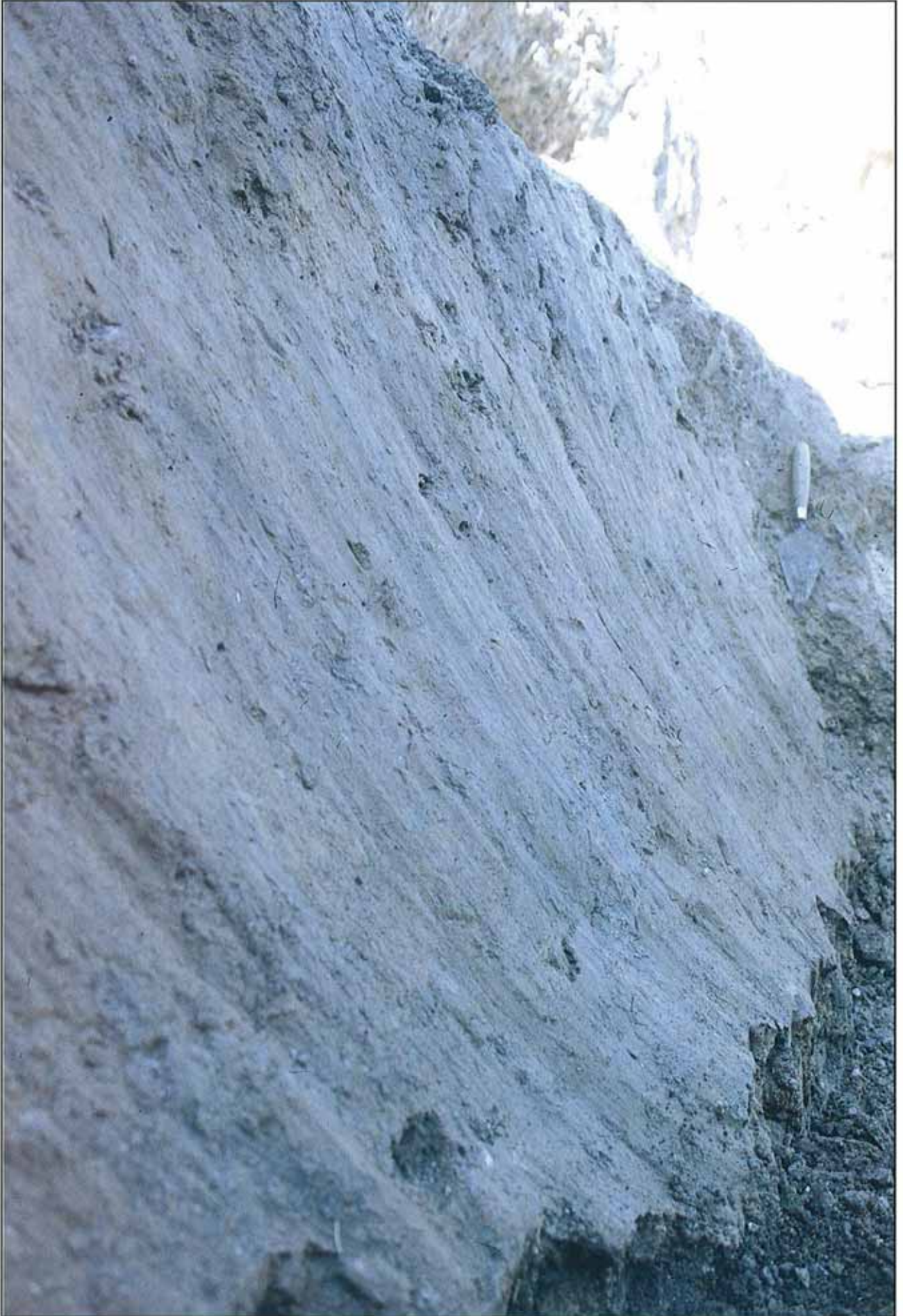
Plan 2: Hitit Büyük İmparatorluk Çağı'nda Büyükkaya

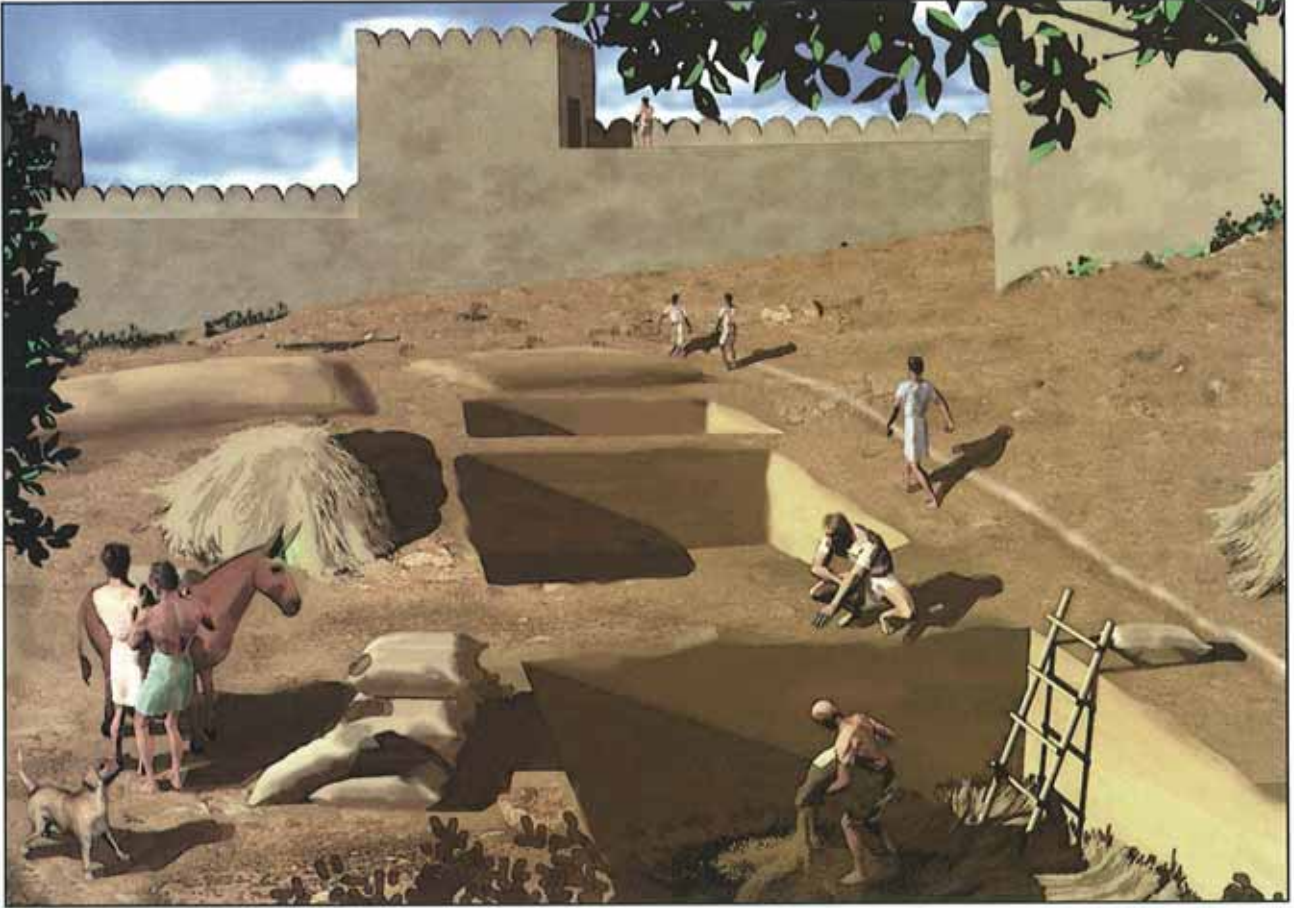
Resim 1: Büyükkaya - Kuzeyden bakış

Resim 2: Büyükkaya - Potern 3'ün girişi

Resim 6: Büyükkaya - Tahıl silolarının yan duvarlarına yalıtım için konmuş saman tabakasının izleri

Resim 7: Büyükkaya - Tahıl silolarının kullanımını gösteren canlandırma (Uğurhan Betin)

Resim 8: Büyükkaya - Orta Plato. Karanlık Çağ, ahşap döşeli büyük çukur

Resim 9: Büyükkaya - Orta Plato. Karanlık Çağ, kazıklı yapı tekniğine örnek

Resim 10: Büyükkaya - Alt Plato. Orta Demir Çağ, Büyükkaya evresine ait bir mekan

Resim 11: Büyükkaya - Üst Plato. Orta Demir Çağın, Büyükkale IIb ile çağdaş evresine ait sur duvarı

Resim 12: Büyükkaya - Üst Plato. Orta Demir Çağ Kutsal mekan